

A KEZDETI TRANSZILVANIZMUSRÓL

Eszmetörténeti vázlat

„Az 1918 utáni évtizednek nincs kulturális vagy civilizatórikus eseménye, tünete vagy vívmánya [...], mely gyökerei színét, magyarázatát és értelmét ne abban az elváltozott tudatban bírná, mely a világháború roppant élménye következtében maga is újjá szerveződött, új tartalmakkal telt meg és új kategóriákkal dolgozott”¹ — írta Gaál Gábor 1928-ban. Valóban, az első világháború s a háborút követő nagy forradalmi osztályküzdelmek szinte egész Európa számára az „idő kizökkenését” jelentették. A régi Európa, a formák folytonosságának illuzórikus empíriájára épülő polgári biztonságérzet, az organikus és egyetemes haladás semmire nem kötelező eszméjébe zárkózás, a morál fogalmának időtlen és oszthatatlan lényegére apelláló erkölcsi ítélezések kontinense válságba jutott. Az egyénközpontú burzsoá civilizációképzet politikai fedezetének a megingása éppúgy az új történelmi korszakot jelezte, mint az addig szilárdnak hitt értékrendszerek és kikezdetetlennek ítélt konvenciók összeomlása vagy a társadalmi élet megszokott infrastruktúráinak a felbomlása.

A történelmi fejlődés objektív menete szempontjából mindez egyáltalán nem jelentett valamiféle merő negatívítást, de a társadalmi szubjektivitásban tájékozatlansági hangulatot szült. A polgári humanista eszmények elerőtlenedése, az intellektus hatalmába vetett osztályszemponttalan bizalom megrokkadása s a robbanásos események külszíni kaotikuma alatt érlelődő alaptendenciák fel nem ismerése különösen a középrétegek soraiban támasztott meghasonlást és pesszimista víziókat.

Bármennyire is paradoxnak tűnik, valahonnan innen, ennek az európai helyzetnek és társadalmi állapotnak a felmérésétől kell elindulnunk, ha meg akarjuk határozni azokat a körülményeket, amelyek közepette az ún. modern transzilvanizmus etikai-politikai és irodalmi-kulturális koncepciója kialakult. Persze, a kiinduló pont csak kiindulópont. Figyelnünk elsősorban arra kell, hogy nemzetiségünk a maga egészében s az egyes társadalmi osztályok külön-külön miként reagáltak a háború utáni sajátos erdélyi eseménytorlódásra, miként és mennyire tetézte itt a Délkelet-Európában amúgy is erősen megtézetett dezorientáltságot a közösségi létkeretek teljes megváltozása. „A nagy háború előtt talán senkinek eszébe nem jutott...” — ezekkel a szavakkal kezdte Kós Károly *Erdély* című kultúrtörténeti vázlatának 1929-es előszavát², s bár megfogalmazása formailag és sarkítottságában tökéletesen összecseng Gaál Gábor idézett mondatával, mégis kevesebbre és ugyanakkor többre

¹Gaál Gábor: *Válogatott írások II.* Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest, 1965. 296.

²Kós Károly: *Erdély. Kultúrtörténeti vázlat.* Génius Kiadás. é.n. 5.

utal, mint emez. Kós mondatkezdésének értelmi háttérében elsősorban az Osztrák—Magyar Monarchia darabokra hullása, a román nép nemzeti törekvései kiteljesedésének pozitív ténye, valamint azok az „új tartalmak” és „új kategóriák” állanak, amelyeket a kisebbséggé lett erdélyi magyarságnak egyrészt mint adottságokat el kellett sajátítania, másrészt mint lehetőségeket önmagából, önnön helyzetének tudatosításából ki kellett küzdenie.

„A négy esztendő háborúban megvértet, megtizedelt, megcsalt és aztán megriasztott nép, mint bottal széjjelvert nyáj húzódott be vacskába; a régi vezetők, akiknek kezéből hirtelen hullott ki a hatalom és akikre reá fenyegetett a vagyon elvesztése is, nyugtalanul keresték a maguk külön módján a menekülésnek inkább titkos, mint nyílt kijáróit; a munkástömeg fogcsikorgatva nyögte kegyetlenül jól sikerült letörése szegényét és mint láncravert farkas, nyalogatta még vérző, friss sebeit; a polgárosztály bután bámult bele ismeretlen jövődjébe, és végül a régi államok gazdájukvesztett, utcára került páriái, a tisztviselők, éhesen, kétségbeesetten, utolsó reménységükkel sűrű, sötét rajokban szállottak meg nap-nap után a hosszú-hosszú repatriáló vonatokat.”³ — Ilyennek látta Kós Károly az akkori állapotokat.

Erdély magyarságának nemzeti kisebbséggé válása mélyen gyökerezett egy több évszázados s a maga végső történelmi kiteljesedése szempontjából objektív fejlődésfolyamatba. A háború előtti provinciális helyzet nyomán itt maradt politikai és szellemi nyomorúság azonban már önmagában véve is nagyobb volt annál, hogysem a történelmi változások radikalitásától megkövetelt közösségi szemléletváltás és az új államiságba való közösségi-közéleti beilleszkedés zökkenők nélkül végbe-mehetett volna. Az aggodalmaskodás pszichózisát, mely minden nagy történelmi-társadalmi cezúrának elkerülhetetlen velejárója, a millenniumi korszakból örökölt előítéletek és érzelmi-gondolati megrögzöttségek sokaknál már-már morbid méretűvé növelték, amit aztán az egyeduralmi pozícióikat vesztett vezető körök, „bénaságunk és rokkantságunk, földhöz-vertségünk, négy esztendő gyeheennánk okos spekulánsai”⁴ célzatos nacionalista lármafázissal még tovább fokozták.

Természetesen a talajvesztettség hangulata nem egyformán hatott át minden társadalmi réteget, s ahol eluralkodott, ott sem mindig ugyanazok a motivációk játszották benne a meghatározó szerepet. A román és magyar dolgozó tömegek jó része szinte minden cezúra nélkül folytatta azt a közös küzdelmet, mely a korábbi évtizedekben és évszázadokban annyi nagyszerű példáját szolgáltatta az osztályérdekek azonosságából eredő militáns egységsszellemnek. A Magyar Tanácsköztársaság elleni intervencióval szembeni tiltakozásban éppúgy egymás mellett álltak a magyar és a román munkások, mint az 1920-as általános sztrájk idején. Képviselőik 1921-ben ott vannak a Román Kommunista Párt alakuló kongresszusán, a párt megalakulása után pedig, ennek vezetésével, együtt küzdenek a társadalmi felszabadulásért és a nemzeti egyenjogúságért.

Az adott körülmények között azonban a passzív és rezignált magatartás meghaladásának még akkor is általánosan közösségi volt a fon-

³ Kós Károly: *Tíz Linómetszet margójára*. Keleti Újság, 1923. július 8.

⁴ Uo.

tossága, ha maga a passzivitás és a rezignáltság nem is volt általános. A reakció képviselőitől szított, de önmagát is gerjesztő sértettségérzés leküzdése, a meddő, világfájdalmas attitűdök felszámolása s a közösségi tisztánlátás meggyökereztetése, a viszonyulásbeli inerciák feloldása s a cselekvőképes közéleti erők munkára eszméltetése a nemzetiség jövője szempontjából elsőrendű életkövetelményként tételeződött.

Mindenekelőtt ezt a parancsoló helyzeti szükségességet, a történelem sokszálú lehetőségeinek ezt az egyetlen szálba való egykori összesodródását kell a transzilván gondolat eredőivel kapcsolatos eszmetörténeti vagy irodalomszociológiai vizsgálódásnak nyomon követnie. Ebben a kontextusban tárul fel, hogy eredendően minek a tagadása és minek az igénye volt az a közösségi-közügyi magatartáseszmény és népi elkötelezettség-ethosz, amely a transzilvanizmusban megfogalmazódott. Ebben az összefüggésben válik világossá, hogy mit jelentett egy olyan etikai-politikai és szellemi-kulturális munkahipotézisnek a felvétele, amely a „néma intranzigensek“, a mindenféle nacionalista zavarkeltők és a külföldi felelőtlen irredenta ügyködők ellenében a szülőfölddel való feltétlen azonosulás erkölcsét, a román—magyar együttélés értékadó lehetőségeinek hitét, a közösen küszködők és az azonos talajon fejlődő kultúrák egymáshoz rokonulásának történelmi képzetét, valamint a dolgozó néposztályok melletti demokratikus kiállás radikális-plebejus szenvedélyét igyekezett jövőformáló akarattá szintetizálni.

Nincs terünk itt részletesen taglalni, hogy miért éppen írók és publicisták, a szépliteratúra képviselői dolgozták ki ezt a munkahipotézist, s hogy egyáltalán miért éppen a toll emberei voltak azok, akik — mint a *Keleti Újság* írta — elsőként „kiáltották el“, hogy „meg kell kötni az omladozó gátat, mert útját kell állani a veszedelmes áradatnak...“⁵ Nyilván volt ebben kényszerűség, de volt természetszerűség is, mert nem egészen alaptalan az az analógia, melyre először talán Zágoni István utalt, midőn a maga életre vajúadásával is már sajátosan közösségi jelentőségűt cselekvő romániai magyar irodalom 1918 utáni szerepvállalását a reformkor irodalmának lelkiismereteket ébresztgető és tudatosító tevékenységéhez hasonlította.⁶ Semmi esetre sem aufklérismus vagy valamiféle missziós képzelgés íratta le Kós Károllyal, hogy „vannak robbanó idők, mikor új intuíciókkal, művészetből való feláldozással kell politikát folytatni...“⁷, hanem egy adott helyzet lehetőség-szféráinak és követelményeinek a szembesítése, a cselekvésképtelen, mert irreális politika nemzetiségveszejtő következményeinek a felismerése s az elnyomatás újabb és újabb terheivel megterhelt nép őszinte féltése. Hasonló felismerés és hasonló féltés tágitotta a felelős írói magatartásban mindig jelenlevő társadalmi cselekvőlegességet közvetlen közösségi-közügyi munkává Szentimrei Jenőnél és Áprily Lajosnál, Tabéry Gézánál és Kádár Imrénél, Paál Árpádnál és Krenner Miklósnál is.

A felsoroltak s velük együtt még jó néhányan — népi kötöttségű írók és oktobrista politikusok, radikális szellemű publicisták és narod-

⁵ *Alkotni*. Keleti Újság, 1920. október 10.

⁶ Zágoni István: *Bizonyítjuk, hogy élünk*. Keleti Újság, 1923 február 25.

⁷ Kós Károly: *Ki-ki maga mesterségét folytassa (válaszom Apor Péter dr-nak)*. Újság, 1925. szeptember 5.

nyik szemléletű értelmiségek —, kik a húszas évek elején nagyrészt a *Keleti Újság* és a *Napkelet* köré, majd pedig a Magyar Néppártba tömörültek, sokszor eltérő értelmezésbeli hangsúlyokkal ugyan, de mindannyian ama bizonyos „új intuíciókat” képviselték.

Egy nagyon bonyolult eszmei-eszmetörténeti jelenséggel állunk itt szemben.

A transzilvanizmus egyidőben jelentett közösségi cselekvésideált és írói valóságglátást, közügyi aktivitás-etikát és művészi krédót. Sajátosan áthatották benne egymást a „művészetből való feláldozással” koncipiált politika és a „politikából való feláldozással” koncipiált művészet. Ezek a szimbiózisok már önmagukban véve is meglehetősen szövevényes képletet eredményeztek. De az erdélyiség népi-plebejus orientációjú vállalás-programja igazán szövevényessé azáltal vált, hogy elválaszthatatlanul összefonódott a társadalmi cselekvés hatóerejében megtépázott eszmeiséggel is hinni tudó oktobrista értelmiség törekvéseivel.

A bonyolult képletet analitikus elemzéssel természetesen le lehetne bontani alkotóelemeire, de nem valószínű, hogy ezzel közelebb jutnánk a képlet igazi megértéséhez. Sőt, egy ilyen lebontó elemzés könnyen történetetlen következtetésekhez vezethetne, mert itt többek között éppen ez volt a történelmileg sajátos: „funkcionális” egységbe szervesült a tudatbetájoló és közösségi aktivitásra ösztönző tevékenység, a demokratikus közéleti formák kialakításáért és a román—magyar sorsközösség gyakorlati elismertetéséért folytatott küzdelem, a népi és polgári-plebejus érdekek érvényre juttatásáért vívott harc, valamint a kultúra, a művészet és az irodalom létezőmóddá tételéért és közügyi szolgálatba állításáért végzett munka. Ha időben nem is, de társadalmi térben még messze vagyunk a húszas évek második felétől, amikor a különböző közéleti szféráknak ez a „funkcionális” egybehajlása mindinkább el fog tűnni, az erdélyiség eszméje pedig — bizonyos fokig „ellíraiasodva” — mindinkább az irodalomba fog visszavonulni.

Értelmetlen és félrevezető lenne az is, ha a közösségi útkeresés időszakának transzilvanizmusát valamilyen definíciószerű elméleti tétel formájában próbálnók meghatározni. A kezdeti transzilvanizmus nem elmélet volt, hanem — mint fentebb írtuk — közügyi magatartáseszmény, népi elkötelezettség-ethosz, gyakorlati munkahipotézis és közvetlen közéleti cselekvés. Kós Károly nevezetes novellája, az *Ezerkilencszáztizenkilenc* nem ott zárul le, ahol a hajdani Varju-fészek, Pojána kései lakói „a Talharu verőfényes ponkjáról” körbetekintenek a lát-határon, és felfedezik annak a horizontnak az igazságát, melyben „fehéren tarajozva csillogtak a hegyek fel-fel a Meszesig és tovább valamerre Máramarosig”. Ehhez a motívumhoz elszakíthatatlanul hozzátartozik az a másik, hogy Gál Jankó ismét ráhajolt az eke szarvára, „az ökrök újra belefeküdtek a járomba, az eke tovább hasította a földet és ontotta a friss, barna barázdát”.⁸ Kós, Paál Árpád és Zágoni István méltán történelmi jelentőségűnek tekintett *Kiáltó Szó* című 1921-es politikai röpiratában sem pusztán az Erdély, Ardeal, Siebenbürgen, Transilvania fogalmak konzonzonáciájára és sui generis tartalmára való hi-

⁸ Kós Károly: *Ezerkilencszáztizenkilenc*. Erdélyi Helikon, 1928. 170–179

vatkozás képezte az eszmei alaprétetet, hanem az a határozás is, hogy „dolgoznunk kell, ha élni akarunk, és akarunk élni, tehát dolgozni fogunk”.⁹

A „dolgozás”, a társadalmi felelősségtudat és a történelmi realizmus jegyében kibontakoztatott ideológiai-eszméletető és közvetlen gyakorlati-jövőszerző tevékenység, nem pedig valaminő szó-mágia tette a transzilvanizmust azzá, ami kezdetben volt: az együttélők egymást kölcsönösen felemlő egyetértésének a lehetőségeit bontogató, közösségi indulásprogrammá. A transzilvanizmus nem fogalmaknak metafizikai lebegtetését jelentette, hanem — mint más összefüggésben Kós Károly írta — „az életre ébresztett nép józan életmunkájának” hirdetését, „a passzivitás irrealitását oktrojáló világi és egyházi nagymogulok (valamint polgári és dzsentry sleppjük)” ellenében.¹⁰ Jelentette annak a kimondását — Szentimreit idézzük —, hogy „sárgunyhónkból” becsületes emberi szálláshely is lehet egyszer, „de csak úgy, ha magunk dolgozunk rajta két kézzel, omló verejtékkel, s nem a magyar mitológia tündereit várjuk, hogy építsenek álmokból várat — helyettünk s magunk árnitására”.¹¹ S jelentette annak a leszögezését is, hogy „ha valamit elhanyagoltunk, ha valamit elbuktattunk [...], akkor a bűnbakot nem szabad másban keresni, csak [. . .] ha tényleg nem találtuk meg önmagunkban”.¹²

A tevékeny közösségi kibontakozás szorgalmazása s a dolgok menetéért viselt felelősség hangsúlyozása olyan időben, amikor a nacionalista és konzervatív körök az egész nemzetiséget szű-létre akarták kárhoztatni, s olyan helyzetben, amikor — Szemlér Ferenc kissé módosított megfogalmazásával élve — „a honfibú, a lázas kapkodás, a tompa csüggettség s a hirtelen kivirágzó remények” összevissza kavargása¹³ még nem ült el egészen — nos, ez már önmagában véve is pozitívum volt a polgári radikalizmussal összeszövődő kezdeti transzilvanizmusban. Az erdélyiség gondolatának képviselői már azzal is jelentőset végeztek, hogy a pusztán történelmi hivatkozásokra és közjogi formulákra fogékony közügyi mentalitás szűklátókörűségével szemben megpróbálták életre hívni egy olyan közéleti szellemiséget, amely a népi és polgári-plebejus erők aktivizálását s a felelősen elkötelezett közösségi magatartást helyezte előtérbe. Ennek a pozitívumnak, illetve ennek az önmagában véve is értékelésre érdemesült törekvésnek az igazi dimenzióit nyilván csak akkor láthatjuk át, ha közelebről is megvizsgáljuk a transzilvanista aktivizmus eszmei és politikai tartalmait.

Ebben a vonatkozásban különösen két dolgot kell kiemelnünk. Egyrészt: az erdélyiség-eszme képviselői őszintén hittek a román—magyar közzeledés lehetőségeiben, s tiszta indulatú pátozzsal hirdették, hogy az egyazon szülőföld különböző közösségi jellemzőkkel és eltérő kulturális hagyományokkal rendelkező lakóinak a múltbeli sokféle konvulzió ellenére is érvényesülésre hivatott közös elkötelezettsége van. Másrészt:

⁹ Kós Károly- Zágony István – Paál Árpád: *Kiáltó Szó. A magyarság útja. A politikai aktivitás rendszere.* é.n. 2.

¹⁰ Kós Károly: *Kalotaszegi vállalkozás.* Korunk, 1971. 1502–1503

¹¹ Szentimrei Jenő: *Pánturáni tudós professzor Cholnoky.* Napkelet, 1920. szeptember 15.

¹² *Megmozdul az Emke.* Keleti Újság, 1920. október 13.

¹³ Szemlér Ferenc: *Más csillagon.* Erdélyi Enciklopédia. é.n. 66.

a bizonyosságkeresésben és az újat-kezdésben nem egy transzilvanista már-már osztályharcos szenvedélyességgel fordult a néptömegek felé, s helyezkedett szembe azzal a félf feudális-félb urzóa réteggel, amely — mint Krenner Miklós írta — „a régi magyar impériumból áthozta a tekintélyt adó címét, arisztokratikus koronáit, főispáni vagy képviselői dekórumát”¹⁴, s ezek birtokában a bódultságból való kilábalása után újra jogot formált magának a vezetésre.

Az együttélők barátságának az egyetemes humán elvont logikai képletéből kilépő s mindennapi gyakorlati feladattá táguló racionalitása a kezdeti transzilvanizmus eszmekörében egyet jelentett a Horthy-féle ellenforradalom irredentizmusától való elhatárolódással s az őszinte, új hazafiság racionalitásával. A transzilvanista aktivizmus nemcsak befelé irányuló „dolgozást”, tevőleges közéleti munkát tételezett fel, hanem kizárást is: kizárását mindannak, ami ezt a munkát, ezt a „dolgozást” akadályozni igyekezett. Nem valamilyen újfajta gógról, nem egy természetes és sokrétű kapcsolódásrendszer felszámolásáról volt szó. A külföldi „nem-nem-soházók” Trianon-hangulatot szító s a határokon is áthajló revizionista propagandája a román nép megvalósult nemzeti egysége s a közösségi integrálódás útjait, a kisebbségként is teljes életet élés módozatait kereső erdélyi magyar dolgozó tömegek ellen egyaránt irányult. Ezzel az elvakult irredentizmussal hadakozva írta le Paál Árpád, hogy „az ereket fölbugyogató demagógiákból, az ereket belülről fűtő gyűlölségből se a magyarságra, se az emberiségre jó és hasznos élethatározás nem következhetik”, s ugyancsak ennek ellenében mondtotta ki azt is, hogy az erdélyi magyarság „a román állampolgárságban való hűsége nélkül [...] magyarsága iránt is hűtelenné válna”.¹⁵ Amikor Kós a vajdahunyadi román vagy a marosszentimrei magyar templom köveihez fordult történelmi tanúságtevésért¹⁶, illetve amikor Erdély „ellentett történelmét”¹⁷ vallatta, nyilván csak közvetve vitázott az irredentákkal, de a közvetlen egyértelműség hangján is leszögezte: „nekünk nem lehet erkölcsileg másutt a helyünk, mint a demokrácia és erdélyi román testvéreink oldalán.”¹⁸

Az építő munka és a közösségi aktivitás szorgalmazásának, az irredentáktól való elhatárolódásnak és az új hazafiság kategóriáiban való gondolkodásnak, a különféle nacionalizmusok elutasításának s a román — magyar sorsközösség hirdetésének lényegében azonos szociális-szemléleti háttere volt: a népi kötődés. Ez nem valamilyen beszűkült társadalmi értelmezést jelentett. Ami az erdélyiség-gondolat egyik vagy másik képviselőjénél esetleg narodnyik jellegű faluszemlélet volt, az a transzilvanizmusnak a polgári radikalizmussal való összefonódása révén beleoldódott egy átfogóbb eszmeiségbe. A népi tájékozódás egyben polgáriplebejus orientációként is tételeződött, s mindenekelőtt a régi magyar birodalmi álmoktól, a szupremáciás képzelgésektől meg a rendi allűröktől szabadulni nem tudó maradékarisztokrata-félb urzóa körökkel való szembenállás fejeződött ki benne. De szembenállást jelentett a népi

¹⁴ Spectator: *Magyarságunk kötelez.* Magyar Kisebbség, 1923. 515.

¹⁵ Paál Árpád: *Ha jelszói csempésznek.* Keleti Újság, 1923. április 22.

¹⁶ Kós Károly: *Beszélnék Erdély kövei is.* Napkelet, 1920. október 15.

¹⁷ Balogh Edgár: *Hármas kis tükör.* Magyar Élet, Budapest, 1945. 162.

¹⁸ *Az Erdélyi Magyar Néppárt kiáltványa.* Keleti Újság, 1927. június 24

tájékozódás azzal a félburzoá-félszemmi réteggel is, melyről Kós Károly mint „az új vagyonok kultúrátlan és goromba butaságának” megtestesítőjéről beszélt, mondván, hogy valahányszor valamilyen közösségi érdekűt kellett cselekedni, ez a réteg „piszkoskezü vállveretéssel és megalázó alamizsnával válaszolt csupán”.¹⁹

A polgári radikálisok s a transzilvanisták népi tájékozódásának igazi tartalmát talán a legegértelműbben Kósék „néppárti” kezdeményezése példázta. Nem túlzás azt állítanunk, hogy az 1921-ben „zászlót bontó” Magyar Néppárt a maga mélységesen demokratikus s a munkásosztályra is figyelő programjával első felvillanása volt egy olyan nemzetiségi tömörülés igényének, amelyet majd a MADOSZ valósít meg a harmincas években kommunista pártirányítás alatt.

Kósék demokratikus politikai-közületi kezdeményezése azonban köztudomásúlag elbukott. A Magyar Nemzeti Pártnak, amely már személyi összetételénél fogva is a konzervatív erők tömörülését jelentette, sikerült a kisebbségi elnyomással szemben történő közösségi fellépés valóban közösségi ügyét a maga céljaira s a vezetésre predesztináltság arisztokratikus osztályképzetének megfelelően kijátszania, s elfogadtatnia a Néppárttal a fúziót. Hangzatos nyilatkozatok és fogadkozások jegyében történt meg az egyesülés, de a nyilatkozatok és a fogadkozások hamarosan elfelejtődtek, s az új Magyar Párt alapjában véve egy anti-szociális s a nemzetiségi bajokat sok vonatkozásban inkább súlyosbító, mint enyhítő politika képviselőjévé vált.

A „néppárti” kezdeményezés bukása bizonyos értelemben bukása volt a transzilvanizmus eszméjének is. A húszas évek második felében a reakciós és konzervatív körök konszolidálódása folytán a társadalmi, különösen pedig a politikai élet fejlődése mindinkább olyan irányt vett, melyben a kezdeti transzilvanizmus eszméi és eszményei óhatatlanul vágyálmokká torzulnak.

Ebben a torulásban aztán bebizonyosodott az is, hogy egy regionális színezetű gondolat egy történelmi idődarab „regionális” határain belül valós követelményt és reális lehetőséget képviselhet ugyan, de hosszabb távlatban feltétlenül azok az eszmék jutnak érvényre, amelyek a lehető legtágabb történelmi determináltságban gyökereznek. A két világháború között a Kommunista Párt vezette munkásosztály volt a nyitott történelmi idő igazi letéteményese. A transzilvanizmus végső fokon polgári koncepció volt. A társadalmi elnyomás megszüntetéséért és a különböző nemzetiségű dolgozók kollektív jellegű jogegyenlőségéért folytatott küzdelem elvi egysége, a hazafiság és az internacionalizmus, valamint az osztályharc gyakorlata alapján álló munkásmozgalom fogja — új tartalommal — igazán sokszintű realitássá kibontani mindazt, ami a transzilvanizmust létrehívó történelmi adottságban egysíku kívánalom, a kezdeti transzilvanizmusban pedig a polgári jelleg határain belül pozitív ígéret volt.

¹⁹ Kós Károly: *Tíz linómetszet margójára*. Keleti Újság, 1923. július 8.